

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. IX

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СРПСКО САРАЈЕВО

СРПСКИ ЈЕЗИК

IX/1-2

Београд, 2004.

811.163.41'373.611

МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ (Београд)

БОГАЂЕЊЕ ЛЕКСИКЕ ПРЕФИКСАЦИЈОМ

Аутор пажњу усмерава на творбу префиксацијом као начином на основу чијих механизма настају нове речи у српском језику. Истиче се да нова лексика (посебно у именичкој творби) често настаје учешћем префикса страног порекла те да су неки творбени модели данас врло продуктивни.

Руски лингвиста Шмелов сматра да се творбени односи међу речима могу посматрати као један од видова системских односа и у лексици (Шмелов Д. Н. 1977, 225). Три су основна начина у српском језику путем којих настају нове речи: извођењем, слагањем и преузимањем из других језика. Многе генерације образованих људи једва да се сећају из школског образовања термина *префикс* или *префиксација*. А разлог томе је једноставан: термин *префикс* је у наше класично граматичко учење ушао најпре помало не приметно, тако рећи успут, прво код Белића, потом код Стевановића, али више као алтернативан назив за термин *предметак*. Предметком се у ствари именовао предлог који се „слагао” тј. спајао са различитим основама: глаголским (*дохватати*, *посипати*), придевским (*безосећајан*, *накрив*, *омален*), именичким (*довратак*, *потколеница*, *Подриње*). Међутим, тај начин творбе речи именовао се као *с л а г а њ е* одн. *композиција* (тј. слагање предлога и глагола, придева или именице) па је улазио у групу *с л о ж е н и ц а* (попут: *среброљубац*, *тамнокос*, *глувонем*, *краткодневица*, *злопатити се* итд.).

Да истакнемо, дакле: у нашим каласичним граматикама (Белић, Стевановића) *префиксом* се сматрао само *предлог* као први сложенички део. Из тога следи да префиксима нису сматрани ни речца *не-* нити пак сви префикси непредлошког порекла (нпр. *пра-*, *про-*, *раз-*, *надри-*, *назови-*), а још мање

префикси страног порекла *а-*, *анти-*, *архи-*, *де(з)-*, *дис-*, *екстра-*, *квази-*, *ко-*, *контра-*, *псеудо-*, *ре-*, *суб-*, *супер-*, *ултра-*, *хипер-*.

Ново граматичко мишљење (како у српском тако и у другим словенским језицима) *п р е ф и к с а ц и ј у* дефинише као аутентични самосвојни творбени начин помоћу чијих механизма настају нове речи, начин – значи – који није ни слагање ни извођење (творба суфиксима) него нешто посебно између тога двога. *Префиксацијом*, дакле, речи настају тако што се префиксални творбени формант веже с п р е д а за лексичку основу (за разлику од суфиксације где се суфикс веже п о з а д и). На значењском плану, код оваквих творби долази до семантичке модификованости лексичке основе, коју дати префикс спецификује у одређеном правцу, било да као семантички испуњен елеменат изражава негираност, простор, време, социјативност, неистинитост, интензитет или другу коју нијансу. Префикси, иначе, у свести говорника функционишу као самостални језички елементи, за разлику од суфикса.

Као резултат структурне једноставности творбом префиксима, релативно лако се б о г а т и лексички фонд, што је и експлицитна последица функционисања датих творбених модела. Лакоћа настанка таквих речи, код именица, на пример, умножава се не само бројем домаћих и страних префикса и других препозиционалних елемената у функцији префикса, него и широким семантичким пољем бројних именичких лексичких основа као саставних компонената тих речи. Ваљаност тако настале речи, и њен досег у укупном лексичком фонду језика, зависи, даље, од квалитета саме структурно-семантичке везе и њене способности да изрази задати садржај.

Направићемо једну дигресију. У Институту за српски језик ради се педесет година велики описни *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. У 16 до сада изашлих томова обрађено је око 200 000 речи. Сада се тек прешло на другу половину пута. Предвиђа се да ће Речник имати преко 400 000 речи. У њему је садржано све оно што је наш народ језички изразио из сфере своје духовне и материјалне културе у последња два века свога постојања. Може се рећи да су, у односу на друге језичке стручњаке, лексикографи донекле привилеговани тиме што су стално на извору информација које се тичу једног националног лексикона, јер свакодневно наилазе на различите речи којима тумаче значења: од оних стандардних, свакодневних, до оних са скривеним или затамњеним значењима, запретаних негде у тамнилу. Под њиховом руком све те речи и њихова значења наједанпут оживе, покажу своје творачко лице. Институт је зато често адреса којој се грађани обраћају тражећи разне информације – од оних лекторских, правописних, нормативне природе, до оних управо чисто лексикографских. Често питају шта значи одређена реч. Најчешће до-

бију неочекивано детаљне информације. Понекад смо затечени шта све људи питају, али су и знатижељници гдекад зачуђени шта им све нуди лексикографски комплетно обрађени појам. Ко уопште може знати шта све значи, рецимо, реч *лопар*? Скоро нико.

Навешћу један пример. Извесни господин (обично се ретко кад представљају ближе именом) питао ме је да ли се реч *довик* јавља у множини пошто је у Речнику Матице српске дато значење: „*даљина на којој се човек може дозвати, довикнути*” са примером у једнини: Јер се војске на довик примакле (Тординац Н.). У први мах ми реч није била позната. Потом сам брзо закључила да се ради о именици с префиксом *до-* и крњом глаголском основом *вик* + *Ø* суфикс. Већ сам у глави имала глагол *довикати/довикнути* као мотивациону базу. (Данас је, нажалост, „довикивања” све мање, везе се успостављају телефоном, интернетом). И све је било лакше. Направила сам асоцијацију према речи *повик*, мн. *повици* и предложила господину да *довик* може нормално употребити у множинском облику *довици*. А потом сам му, не очекујући посигурно писану потврду, предложила да ипак погледамо у нашем, тј. Академијину речнику, да ли о тој речи има нешто више података. На моје задовољство, а и на задовољство господина кога је, очито, језичка савест терала на прецизност употребе језичких облика (претпоставила сам, или стекла утисак, да му је облик *довици* одговарао због риме, метра или нечег сличног) – Речник САНУ пружио је потпуне информације: прво, реч је имала два значења: 1. „*повик који се некоме упућује, довикивање, дозив*” са потврдама у множини: Дану све душом и потекоше са свију крајева земље ... *довици* храбрења и ободравања (Шумадинац 1888). У одајама ори се од гласова и *довика* (Ђалски). Стрелац се приморава да на *довике* и команде пази (Ратник 1881). Загушени жамор распрну се у нејасним изрекама, *довицима*, усклицима (Војновић Иво, Дубровачка трилогија). 2. „*растојање до кога се може довикнути, са кога се неко може викањем дозвати*”: Војске се на *довик* примакле (Тординац Никола, Одабране цртице и приповијести) и: Да си ми увек на *довику* (Змај, збирка речи). Датим информацијама господин је био више него задовољан. Скоро и зачуђен. На крају сам му препоручила да увек у сличним приликама консултује Академијин речник јер је драгоцен информативан. Све важније библиотеке света држе велике речнике тезаурусе, па и овај, као приручно средство читаоцима.

Вратимо се поново на п р е ф и к с а ц и ј у.

Префикси као творбене морфеме, творбени елементи, код именичких речи учествују у моделима два творбена начина: тзв. *чиста префиксација*, где се префикс слаже са лексичком основом (у било којој категорији речи) коју чини цела реч и *префиксално-суфиксални* начин творбе, где је реч о моделу префикс + основа + суфикс.

Наше граматике су највише пажње посветиле префиксима код глагола где они заиста налазе најразноврснију и најширу примену: од перфектизаације (*ковати – сковати*), транзитивизације (непрелазни глагол у прелазни: *мислити – замислити*), префикса у функцији везане основе (*по-чети, за-чети, до-премити, при-премити* и сл.) до депрербаације (*годити* према *угодити, дријешити – раздријешити* и сл.).¹

Ми ћемо се овде, издвајајући неколико занимљивих примера, више позабавити префиксима у именичкој творби. Да пођемо опет од речника као ризнице података о укупном броју речи са различитим префиксалним елементима. Намерно употребљавамо овај термин *префиксални елемент*, а то значи: „оно што има функцију префикса”. Наиме, у науци постоји неслагање о томе шта све треба смаграти префиксом. Једни их сужавају само на префиксе предлошког порекла (типа: *до-, за-, на-, над- по-, под-* и сл.). Други овима додају речцу *не-*, суперлативно *нај-*, *полу-*, *веле-*, затим префиксе страног порекла, или чак и тзв. *префиксоиде*: *микро-, макро-, електро-* и др. У последње време примећује се изразито већи прираштај речи са страним префиксима (грчког или латинског порекла) који, поглавито преко енглеског, несметано улазе у наш свакодневни говорни и писани језик

Досадашњих 16 томова Академијина речника показују убрзано обогачивање секција са префиксима, па се неретко добијају и крајње необични спојеви који заобилазе чак и класични „вуковски дух” језика².

Да је Речник САНУ сведок бујања нове лексике која је резултат, између осталог, и творбе с префиксима, можемо се уверити, на пример, на секцији са префиксом *не-* (14. и 15. књига). Негирана лексика заузима укупно близу 700 страница двостубачног текста, по нашој процени можда близу 7000 речи. Од тога се добар део те лексике, најмање две трећине, први пут јавља забележен у једном речнику, уз то, што је изузетно значајно, богато потврђен језиком аутора са целе штокавске територије у хронолошком распону од пуна 2 века, што даје могућности за различите анализе и закључке. Сваки лексикографски чланак у описном речнику је микроскопски информативан. Како звуче и шта све значе, нпр. ове речи: *недотупав, недоуман, недоук, недоумица, недохват, недоход, недраг, неописив, непокрет, непокор, несмиљен, нехатан* и сл. јасне мотивације и прозирног значења у односу, на пример, на ове: *неарица* („нерад, немарност”), *небитница* („смртна, неизлечива болест”): боловати од небитнице; „самртни час”: небитница жени дошла, Андрић);

¹ И. Клајн даје изврстан, не сасвим детаљан, преглед глаголских префикса у досадашњој литератури, пре свега граматичкој. Он, између осталог, наводи четири основна облика учешћа префикса као творбеног елемента код глагола (Клајн 2002, 239–246).

² На то је у различитим приликама више пута указивала И. Грицкат. Уп. И. Грицкат, *Речник српске академије наука и уметности*, Глас САНУ, ССCLII, Одељење језика и књижевности, књ. 13, 25–39.

нешуш је последња реч из ове секције и значи „оно што не шушка, што се нечујно креће (нпр. магла, сунце, хлад)” или, рецимо, да се задржимо на именици *недуг*, затамњене и непрозирне структуре, данас непознате у стандардном језику.

Недуг је према етимолошким речницима прасловенска твореница (*nedogъ*, болест) с префиксом *не-*. Петар Скок каже: „У хрв.-срп. пропао због хомонимије са *дуг* као и због синонима *сила*, *снага* који су замијенили стцслав. *dogъ* „јакост”. Претпостављам да неће бити незанимљиво да покажемо шта све та реч у српском значи. Речник даје укупно 5 значења (данас није шире познато ниједно, верујемо већини говорника стандардног језика) – 1. еуф. „болест, тешка, најчешће неизлечива; измршавелост, изнуреност после такве болести” – потврде су нпр.: У село удари *недуг*; Меланхолија и песимизам В. Илића биле су последица физичких *недуга*; Чуо сам о *недугу* који ти је тело освојио ... итд. Питамо се како је ово значење могло у тој мери застарети, потиснути се толико из употребе кад су га према потврдама Речника САНУ употребљавали Вл. Ђорђевић, Лаза Лазаревић, М. Ђ. Милићевић, Скерлић, Винавер, Стерија. 2. значење је: „мана, недостатак (физички)”. 3. значење: „невоља, слабост, недостатак (друштвени, политички, државни, уметнички и сл.)” је идентификовано у језику Љ. Недића, Д. Васића, Д. Лапчевића и др. Реч **недуг** у значењу 4. „грех, грешно дело; кајање због грехова” употребљавају нпр. Сарајлија, Настасијевић, М. Бојић и др. Негативну семантику имају још два значења оквалификована као покрајинска, у Ресави: „*утвара*, *привиђење*, *сабласт*, *авет*” и „*барска змија*”.

У односу на ову и сличне негације које воде општесловенско порекло, а које из различитих разлога нестају полако из употребе, данас се прогресивном брзином зато умножавају облици типа: *неаустријски*, *небалбански*, *неенглез*, *неалбанац*, *неевропски*, *несрбин*, *несрбијанац* итд. Број оваквих образовања је практично неограничен, описни речник је евидентирао ипак само оно што се нашло у корпусу, а корпус по правилу нуди најчешће оне творенице које су конотативне за нашу средину и намећу се не само фреквенцијом употребе него и значајем. Наиме, све чешће се у нашем новинском језику јавља „обезличавање” мање бројних етничких заједница негираном творбом према лексичкој творбеној основи већинског етникума. То је свакако последица тежње ка језичком економисању. Али, не можемо се сложити да је у реду кад водитељка на једној београдској ТВ каже: *Неалбански посланици су напустили седницу косовског парламента*, а били су то, знамо, само српски посланици. Ако је пак одређени мањински етникум вишебројан и вишеслојан, као што је случај у Војводини, онда ће се ређе чути: *несрпско становништво Војводине*. Фактички, дакле, најчешће *неалбанац* (на Косову), *нехрват* (у Славонији), *немађар* (у Суботици) је еуфемизирани назив за припадника српске националности. Овај се лексичко-семантички подтип

није сасвим појмовно стабилизовао у језику, поред тога што дате речи немају одређено лексичко значење него су ситуационо условљене, што показују и неуредначена правописна решења код појединих случајева.³

У семантичком пољу негације и супротности функционишу у српском, кад су у питању именице, још и префикси: *без-*, *против-* и у појединим словима (посебно термилошким) префикси страног порекла: *анти-*, *а-* и *контра-*. Истраживања показују да, на пример, префикс *без-* у развојном правцу губи примат у односу на све експанзивније *не-* (речи са *без-* у 1. књ. Речника САНУ срећу се свега на 44 странице, присетимо се да је *не-* описано на око 700 страна). Осим тога, префикс *без-* најчешће прати појава и суфиксације: *безбожје*, *безумље*, *бесмислица*, *безимењак*, за разлику од *не-* које се спаја са целом речју, што је структурно једноставније. Будући да је префикс *не-* обухватнији, апсолутно шири по свом семантичком пољу од префикса *без-*, јасно је да је и творбени модел у којем префикс *не-* учествује, сасвим у духу универзалне језичке економичности, и пријемчивији за категорију стандардног, општекомуникативног језичког средства (Ж. Станојчић 2000, 157).

Слика коју дају свеобухватни описни речници представља реалност, па и закључци који се изведу на основу природе дате лексике су егзактни, било колико да су понекад неочекивани. У том смислу истраживања су показала, да су у категорији именица развојни творбени правци живљи у савременом стандардном језику са префиксима страног порекла (посебно у публицистичко-новинарском и термилошком стилу) него са домаћим префиксима, кад су у питању нове речи. „Сасвим је друго то што се код мање школованог народа – писала је И. Грицкат, дугогоришњи редактор Речника САНУ – захваљујући сложеним социјалним и психолошким законитостима, одражава здрав нагон према неформалистичком изражавању, пуном духовитих поређења и других стилских фигура, а у области речника пуном ванредно живописних творевина, које се добијају свежим, понекад неочекиваним слагањем познатих основа са префиксима, суфиксима или на друге начине.”

Сваки префикс веже за себе одређен број основа уз које се чешће јавља један него други. Појачани међународни контакти, медијска проходност, економска и друштвена глобализација света, појачана потреба за брзом и уопштеном номинацијом и интернационализацијом нових научних, техничких и општих појмова – условили су убрзану активност страних префикса. Но, од великог је значаја да српски језик одржи дозвољени саглас између упо-

³ О методама изучавања реализованих и могућих творби, односно о односу могућег (регуларног и системског) и реализованог (узуалног и оказионалног) детаљно се образлаже у књ. И. С. Улуханов 1996, 13.

требе домаћих и страних префикса, као уосталом домаћих и страних речи уопште.

Проблем може да се разложи даље. Шта релативизује две крајности, дијалекатску живу традицију, нестандартну, на једној страни и, понекад сувише уопштени, шаблонизовани језик медија са готовим обрасцима, на другој страни? Језик литературе, добре литературе, је тај који одражава жељене fine смислове и семантичке нијансе. Он је тај који стандардном језику даје свежину и не дозвољава нити да се језик „понароди” нити пак да се укалупи у мас-медијске обрасце. Ако после месец дана гледања ТВ и читања само новина узмемо да читамо нпр. Андрића, Црњанског, Топића – ми ћемо осетити огромну разлику, у свежини и еластичности реченице, лепоти стила, богатству разнородне лексике. Али, то је језик уметности, он тежи да се допадне, он одражава культуру уметничког израза.

Да се вратимо опет на тему префиксације. Пuteви лексичког развоја нису баш лако предвидљиви. Обележје нашега времена је, на пример, прекомерна појава префикса *супер-*, *екстра-*, *ултра-*, *хипер-*. Неочекивано су у овом за нас назадујућем времену распадања свега и свачега, многе појаве, предмети, производи у својим називима обогаћени овим префиксима па су они стекли „екстензивну употребу, комбинујући се с готово неограниченим бројем страних и домаћих именица” (Клајн 2002, 203). Уђимо у продавницу. На многим новим трговачким артиклима пише: *супервага*, *супернеперминт*, *суперпиринач*, *суперсјај*, *суперпиштољ* (дечја играчка), *суперкекс*, *суперфилтер*, *супергуме*, *суперсок*... Некад је оно *супер* исписано одвојено, мањим или већим словима, а некад у континуитету. А шта је све *екстра*: *екстравим*, *екстрапанир*, *екстракобасице*, *екстрасалама*, *екстрамлеко* (*кисело*) итд. Ако отворимо новине, било које, већ у насловима пажња ће нам бити усмерена на: *супербензин*, *супербомбу* коју имају неке *суперсиле* или *супердерби*, зависно коју рубрику читамо. Сетимо се само ко је био *супердека* – стари гувернер који је Програмом економске стабилизације смањео *хиперинфлацију*.

Али, кад се у новинама појаве творбе типа: *супер-Сава* (*Милошевић*), *супер-Моника*, *екстра-Нена*, онда је то знак да ову неолошку творбу треба пажљивије размотрити па и нормативно регулисати. Отуда су сви нови правописи који су се појавили 90-их година обратили пажњу на ове префиксалне творенице.

Кад је у питању лексикографска обрада ових речи, проблем има неколико аспеката. Тешко је давати прогнозе у погледу стабилизације или пролазности творбеног типа: *супер* + *именица*. Искуство нас учи да су чак и угледни граматичари често промашивали наговештавајући да ће се неке новонастале речи (рецимо с префиксом *надри-* и *назови-*) изгубити, да неће опстати у језику. Ипак ћу бити слободна закључити да у датом случају заиста више неологизама нема изгледа да уђе у стандардни лексички фонд српског јези-

ка, јер нема услова за лексикализацију, припада слоју секундарне лексике, контекстуално је условљен и, свакако, пролазног карактера (називи артикала, техничких производа, називи везани за имена људи и сл.). Лексикографски ће, међутим, свакако бити обрађени и наћи своје место у језику сви они случајеви код којих поменути префикс, дајући новој речи потребну дозу уопштавања, успешно замењује различит и непотребно изнијансиран низ атрибута којима би се морале иначе, синтагматски спецификовати поједине лексичке јединице. Тиме ће и нормативно проблем бити решен, а тако ће доћи и до стабилизације творбеног модела.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат И. 1988:** Ирена Грицкат, *Проблеми описне лексикографије*, Глас САНУ СССЛП, Одељење језика и књижевности, књ. 13, 7–13 стр.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, Први део, *Слагање и префиксација*, Београд 2002, 372 стр.
- Станојчић Ж. 2000:** Живојин Станојчић, *Префикси без- и не- у сложеницама с именицом*, Научни састанак слависта у Вукове дане 29/1, 2000, 153–160 стр.
- Улуханов И. С. 1996:** И. С. Улуханов, *Единици словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация*, изд. Россияская академия наук, Москва 1996, 221 стр.
- Шмелев Д. Н. :** Д. Н. Шмелев, *Современий русский язык, Лексика*, Москва 1977, 333 стр.

LEXICAL ENRICHMENT BY MEANS OF PREFIXATION

S u m m a r y

The paper views prefixal formation as an important way of deriving new words in the Serbian language. Attention is drawn to the productivity of noun formation with some prefixes of foreign origin (*ekstra-, super-, ultra-, hiper-*); it also points out to the degree of adaptation of lexis thus derived and to its place in descriptive sentences.

Milica Radović-Tešić